

The article examines the state of study of didactic lyrics in the Karakalpak literature of the XIX century. This problem is considered in the article on the basis of the research of the literary scientist K.Turdbaev.

И.ЮСУПОВ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ ПОЭТИКАЛЫҚ ТИЛИ

Г.Өтепбергенова - оқытушы

Өзбекстан мәмлекетлик көркем өнер хэм мәдениет институты Нөкис филиалы

Таянч сўзлар: бадий тил, поэтик тил, поэтик образ, троп, метафора, эпитет.

Ключевые слова: художественный язык, поэтический язык, поэтический образ, троп, метафора, эпитет.

Key words: artistic language, poetic language, poetic image, trop, metaphor, epithet.

Жас аўладтың руўхый дўнъясын байытыўда көркем әдебияттың әҳмийети оғада уллы. Халқымыздың руўхый ғәзийнесине айрықша үлес қосқан шайыр И.Юсуповтың бай әдебий мийраслары бүгинги заманласларымыздың руўхый дўнъясын жетилистириўде, көркем-эстетикалық талғамын оятыўда айрықша әҳмийетке ийе. Себеби, Шығыс хэм Батыс поэзиясының ең жақсы дәстүрлерин өзінде синтезлеген шайыр поэзиясы инсанның руўхый – интеллектуал дәрежесин жетилистириўши улыўма-инсанийлық қадриятлар қатарынан орын алады. Шайыр дәретиўшилиги белгили дәрежеде үйренилди, бул бойынша арнаўлы илимий жумыслар исленди. Шайыр шығармаларының поэтикалық тилин тереңнен үйрениў, ондағы дәстүрий хэм оригинал сўўретлеў усылларын үйрениў әдебияттаный илиминдеги күн тәртибиндеги мәселелердиң бири болып қалмақта.

Шығарманың эмоциональ-эстетикалық тәсиршеңлиги көркемлеў қураллары хэм усылларының жәрдеминде жүзеге келеди. Хәр қандай шығарманың көркемлик қунын баҳалаўда көркемлеў қуралларының көркемлеў хызметі, шығарма пүтинлигинде тутқан орнын үйрениў әҳмийетке ийе. Шығарма формасын изертлеўде көркемлеў қураллары хэм усылларының мазмунға қатнасын да талқылаў зәрүрлиги туўылады. Белгили рус илимпазы М.Поляков троплардың шығармадағы әҳмийети туўралы «...поэзияда фигуралар хэм троплардың жәрдеминде сөздиң ишки формасы пайда етиледі» [3:206] – деп көрсетеди. Троплар сөйлеў тили байлығының хэм көркем дәретиўшиликтиң дереги есапланады.

«Троп (грекше tropos- басқа бир нәрсеге айланыў деген мәниде) көркем шығармада бир нәрсени сәўлелендириў ушын сөзлердиң өзиниң түпкиликли мәнисинде емес, ал көшпели мағанада қолланылыўы. Әдебиятта троптың метафора, метонимия, синекдоха, аллегория, литота, гипербола, символ хэм т.б. түрлери бар» [1:219]. Көркем сөз ийелери турмыс ҳақыйқатлығын көркем ҳақыйқатлыққа айландырыўда көркемлеў қуралларынан да өнімли пайдаланады. Көркемлеў қуралларының жәрдеминде шығарманың эмоциональ – эстетикалық тәсиршеңлиги тәмийинленеди.

Көркем шығармада сөз туўра яки аўыспалы мәниде қолланылады. Егер шығарма тилинде сөз туўра мәнисинде емес, ал аўыспалы мәниде қолланылған болса ол көркемлеў қуралы, ямаса троп есапланады. Мысалы:

Исбилермен деген сырлы илимди,

Иске салып көзин тапсаң булақтың... [5:8]

Шақыр Инвестиция деген апанды,

Енгиз өндирикке жаңалықларды. [5:18]

Бул мысалларда көркемлеў қуралларының айрықша түри болған метафора қолланылған. Биринши мысалда қолланылған «булақ» сөзи өзиниң туўра мәнисинен аўысып, пәраўан хэм абадан турмыстың дәреги мәнисине көшкен хэм шайырдың айтажақ пикирин еле де көркемлеген. Бул метафора улыўма поэзия тилине тән есапланады, поэзияда булақ жақсылықтың жақсы қубылыслардың хэм затлардың дәреги сыпатында қолланыўы қәлиплескен. Буннан көркемлеў қураллары автордың өскен орталығы, өзіне шекемги әдебий дәстүрлер менен байланыслы да қолланылатуғынлығы көринеди.

Екинши мысалда тек ғана И.Юсупов поэзиясына тән жаңа метафора («Инвестиция деген апанды») қолланылған. Бул жаңа метафора пикирди көркемлеў, эмоциональ тәсиршеңликти арттырыў менен бирге оқыўшының айрықша дыққатын тартады. Қосық мазмунның өткирлигин күшейтип, оған дәўир руўхын сиңирген, дәўирге тән жаңа қубылысларды, сиясий-экономикалық шараятларды да сәўлелендири алған.

Шайырдың «Доллар» қосығы оқыўшыға терең ой

саларлық мәниге ийе. Базар экономикасына өтиў дәўириндеги сиясий-жәмийетлик хэм экономикалық қубылыслардың адамлар психологиясына тийгизип атырған тәсири олардағы әдеп-иқрамлылық нормаларының бузылыўы халатларына дыққат аўдарады. Мысалы:

Кимлер байып, кимлер банкрот болып,

Дўнъя ҳәзир бизнес ышқында жанар.

...Ашкөз дўнъядағы көп урысларды,

«Доллар саўашы» деп атаса болар. [5:7]

Лирикалық қахарман дўнъя базарында товарлардың доллар менен баҳаланыўына емес, ал инсан баласының қуаңшы менен қайғысы да, хәттеки, оның тәғдири де доллар ныркы менен өлшенип атырғанынан күйинеди. Шайыр өз оқыўшыларына усылай ой таслайды, заманға сай жаңа хэм әҳмийетли мәселелерди ортаға қояды. Оның усындай гүйзелислери, қосықтың мазмуны метафоралар жәрдеминде еле де күшейтилген. Қосық қатарларында шайыр тәрепинен поэзия тилинде бурын қолланылмаған жаңа – «бизнес ышқы», «доллар саўашы» метафоралары қолланылған.

Шайырдың «Бул самалдың еспейтуғын жери жоқ» деп аталған қосығында айырым адамлар характерине тән өсекшиллик, ғыбаткешлик иллетлери әшқараланады.

Өсек сөз дегениң ызғырық самал,

Бул самалдың еспейтуғын жери жоқ.

...Ғыйбат өз зәхәрин иширсе езип,

Инсан кеўлин ғаплет думаны басар,

...Еркеклер бар ғыбат отын үрлесе,

Хаял заты оған ерисе алмас [5:39-40].

Жағымсыз ызғырық самалдың адамның пүтин денесин титиркендиретуғыны сыяқлы, өсек сөз де турмыста тез жайылып, адамларға мораллық жақтан унамсыз тәсир жасайды. Шайыр лирикалық қахарманның бундай руўхый дўнъясы пәс, кеўил дўнъясындағы уллы нийетлердиң орнын күншиллик ийелеген адамларға байланыслы толғанысларын бериўде «ызғырық самал», «самал», «зәхәр», «ғаплет думаны», «ғыбат оты» метафораларын пайдаланған.

И.Юсупов пикир туйғыларын аўыспалы мәниге қурыўда, лирикалық мазмунды жүзеге шығарыўда улыўма халық тилинде хэм поэзияда қәлиплескен көркемлеў қуралларынан да ұтымлы пайдаланады. Көркем әдебиятта, соның ишинде, поэзияда троплар көп қолланылады. Поэзияда тез-тез ушырасып туратуғын гүл, бұлбил, күн, түн, ай сыяқлы дәстүрий поэтикалық образлар негизинде троплар хызметин атқарады. Бул троплар И.Юсупов лирикасында да өзиниң көркемлик қунын жоғалтпайды, керисинше, жаңа поэтикалық мазмун менен байытылып қолланылады.

Рус алымы В.Виноградов «Поэтика көркем дәретиўшиликтеги формалар, түрлер, көркемлеў қураллары хэм усыллары ҳаққында илим» [2:159] деп жазған еди. Ал, уллы алым В.М. Жирмунский де троплар ҳаққында сөз ете отырып оны поэтиканың бир бөлими сыпатында баҳалайды [4:30].

Көркем шығармада зат яки қубылысты екинши бир предмет яки қубылыс пенен салыстырып сўўретлеў теңеў деп аталады. Теңеўлер жәрдеминде ой-пикирдиң образлығы, эстетикалық тәсиршеңлиги тәмийинленеди. Теңеў – троптың әпиўайы, дәслепки түри болып, екинши бир нәрсениң белгилериниң жәрдеминде басқа биреўиниң белгилерин анықлаў максетинде еки қубылыс жақынластырылады.

Дўнъя – бузық уясындай хәррениң,

Көргиң келмегенди базда көрер көз. [5:3]

Шайырдың «Еки сөз» деп аталған шығармасынан алынған бул қатарларда лирикалық қахарманды тек бизиң елимиздеги емес, ал дўнъя жүзиндеги халық аралық

жагдай кәүетерге салады. Бул қосықтың мазмуны пүткил дүньяға тынышылық хәм татыўлық тилеўге қаратылған.

XX әсирдің ақырында мәмлекетлер ара келиспеўшиликлердің келип шығуы, айырым кимселердің тынышылықты бузыўға қаратылған бузық нийетлерине байланысты лирикалық қахарманның тәшүишлери, кеўил сарайындағы дағдарыслы ойлары сәўлеленген. Дүньядағы кәүетерли қубылысларды образлы сәўлелендириў ушын дүньяны «бузылған хәрре уясына» теңейди. Билип-билмей хәррениң уясы бузылса, ондағы хәррелердің тынымсыз ғаўлап, өз душпанынан жан таласа өш алыўға кирисетуғыны тәбият қубылыслары арқалы белгили. Мине, усындай әпиўайы тәбийий көринисти шығармада пүткил дүньялық мәйекшаланы бериў ушын пайдаланып, шығарманың көркем-эстетикалық тәсирин күшейте алған. Шайыр өз жәмийетиниң алдыңғы қатардағы саналы бир ағзасы сыпатында өз халқының ғана емес, ал Жер жүзиндеги хақ нийетли инсанияттың тынышылығын тилейди, дослығын жырлайды, олардың қуанышы менен қайғысын ортақласады.

«Метонимия грек тилинен алынып – қайтадан атаў деген мәни аңлатады. Сөздің ауыспалы мәнисине тийкарланған троплардың бир түри. Метонимияда сүўретленип атырған зат ямаса ўақыя басқа ат пенен қайта аңлатады» [1:129].

Бул «**көкқағаз**» шытырласа кай жерде,

Журт қулағы ербең етип алаңлар. [5:6].

Бул қатарларда метонимия арқалы пикирдің образлылығы еле де күшейтилген. «Көкқағаз»дың шытырлауы менен журт қулағының ербең ете қалуы арқалы доллардың социал-экономикалық турмысымызда әхмийетиниң жоқарылап кеткенлиги, адамлар арасындағы қарым-қатнас нормасының да доллар нырқы менен өлшенип атырғанлығы хаққында мазмун көркем сәўлеленген.

Синекдоха– грек тилинен алынып, ұқсатыў мәнисинде. Көркем шығармада бир пүтинниң орнына оның бир бөлегин алып сүўретлеў қуралы. Синекдоха предметлер арасындағы муғдарлық, санлық байланысқа тийкарланған болады.

Шайырдың досты Оразақ Бекбаўлиевке арнап жазған хәзил қосығында «мурын» синекдохасы қолланылған.

Бес төбеден нәзер салсам хәр жайға,

Әдебиятлар

- 1.Ахметов С., Есенов Ж., Жәрімбетов Қ. Әдебияттану атамаларының орысша-қарақалпақша түсіндірмели сөзлиги. – Нөкис: «Билим». 1994.
- 2.Виноградов В. Стилистика, теория поэтической речи, поэтика. –Москва: 1963.
- 3.Поляков М.Я. Вопросы поэтики и художественной семантики. –Москва: «Советский писатель»,1986.
- 4.Жирмунский В. Теория литературы. Поэтика. Стилистика. –Москва: «Наука», 1977.
- 5.Юсупов И. Хәр кимниң өз заманы бар. –Нөкис: «Қарақалпақстан», (екинши басылуы) 2014.

РЕЗЮМЕ

Мақолада бадий тил хусусиятлари, назарий асослари хақида фикр юритилади. Шоир И.Юсупов асарларидаги бадий воситаларнинг қўлланиш хусусиятлари ва бадий-эстетик вазибалари сўз этилади.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются особенности и теоретические основы литературного языка. Обсуждаются особенности использования художественных средств и художественно-эстетических функций в творчестве поэта И. Юсупова.

SUMMARY

The article discusses the features and theoretical foundations of literary language. Features of the use of artistic means and artistic and aesthetic functions in the works of the poet I. Yusupov are discussed.

ДАРАҚТ (АҒАШ) ӨСИМЛИГИ МЕНЕН БАЙЛАНЫСЛЫ МИФОЛОГИЯЛЫҚ ОЙЛАУЛАР ҲАҚҚЫНДА

(өзбек, қарақалпақ хәм инглиз фольклоры мысалында)

Р.Сапарниязов – ассистент оқытушы

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Таянч сўзлар: фольклор, тотем, ёғоч, ўсимлик, олма, тушунча.

Ключевые слова: фольклор, тотем, дерево, растение, яблоко, понятие.

Key words: folklore, totem, tree, plant, apple, concept.

Түркий халықлар фольклорының дереклери ерте дәуірлерден саға алып, оның раўажланыўында халықтың турмыс тәризи, салт-дәстүрлери үлкен әхмийетке ийе екені мәлим. Сонлықтан, халқымыздың арзыў-әрманларын, салт-дәстүрлерин, мәдениатын өзінде жәмлеген фольклор шығармаларын жас әўлад хәм дәуір талапларына тән халда кең жайыў, оны халық көпшилигине жеткеріў, дүнья филологиясының ең актуал теориялық концепциялары тийкарында үйрениў бүгинги әдебияттану хәм фольклортану илиминиң баслы ўазыпаларынан бири екені хәммеизге мәлим. Сонлықтан, материаллық емес, мәдени мийрасымызды үйрениўге, оларды кең оқыўшыларға жайыўда хәзирги ўақытта елимизде мәмлекет дәрежесинде

Маған бир әжайып **мурын көринди**,

Ышқы оты жаман екен жанларым,

Мурынлар ишинде бурын көринди [5:63].

Шайырдың дослық сезимлери хәзил түринде берилген. Қосықты бастан ақырына оқып қарағанымызда қахарман етип алынған шайырдың заманласы О.Бекбаўлиевтиң характери, инсан сыпатындағы келбеті, хақ кеўиллиги, кеўли тазалығы «мурын» синекдохасының этирапына жәмлеп сәўлелендирилген. Синекдоха – ой-пикирди көркемлеп бериў ушын қолланылатуғын поэтикалық қураллардың бири.

Усы қосықта орынлы қолланылған **гипербола** да қосықтың көркемлігін тәмийинлеўге қатнастырылған. Көркем шығармада анаў яки мынаў нәрселерди, шараятларды, персонажларды, олардың ис-хәрекетлерин хәдден тыс үлкейтип, асыра сүўретлеў гипербола деп аталады. Көркем сөз шеберлери тәсиршенликти күшейтиў, образлылықты арттырыў мақсетинде гиперболаны қолланады.

Досжан, Омарлардың пәти басылды,

Биразлар мурт қойып, мурнын жасырды,

Шылпық пәсте қалып, таўлар бас урды,

Бийигинен Кавказ, Қырым көринди. [5:63]

Шайыр гиперболаны қолланыў арқалы лирикалық образдың ишки дүньясын терең ашыўға хәм қосықтың юморлық сыпатын күшейтиўге ерискен. Бул қатарларды оқығанда еркисиз жеңил күлкі пайда болады, еки талант ийеси арасындағы бекем дослық түсиниледи.

И.Юсупов лирикасында көркемлеў қураллары мазмунды эмоционал жеткеріў ушын қолланылады. Шайыр қосықларында қосықтың көркемлігине айрықша итибар берилген, оның шығармаларында сүўретлеудің әпиўайы хәм тийкарғы қуралы болған теңеўлер поэтикалық мазмунды айдынластырыўға хызмет етип келеди. Шайырдың дәретиўшилиқ потенциалын оның қосықларындағы сәтти табылған метафоралар, эпитет, метонимия, синекдоха, гипербола хәм басқа да көркем сүўретлеў қураллары белгилейди.

Улыўмаластырып айтқанда, шайыр лирикаларында ойлау диопазоны, пикирлери, жәмийетлик қубылысларға көзқарасларын бериўде көркем сүўретлеў қураллары көркем-эстетикалық хызмет атқарады.

итибар берилмекте. «Хәр қайсы халықтың ертедеги тарийхы хәм мәдениаты, ең биринши гезекте, оның аўызеки дәретиўшилиги – фольклор өнеринде, дәстан хәм эпосларында жәмленген болып, олар миллеттиң өзлигин аңлаўы, оның өзине тән миллий қәдириятлары хәм дәстүрлерин сақлаў хәм раўажландырыўда бийбаха дерек есапланады» [1] - деген пикирлер халқымыздың неше жыллар даўамында қәстерлеп сақлап қиятырған мийрасымызға деген үлкен итибардың уллы екенін дәлиллейди. Соның менен бирге, фольклор мийрасымызда халқымыздың ерте дәуір турмысы түсиниклери менен бирге мифологиялық хәм диний көзқараслардың да кең орын алғаны мәлим. Бул хаққында илимий хәм диний